

הרב אלעזר כהן

הערות בדעת רש"י והרמב"ם בסוגיית סוכה שתחת האילן*

א. הקדמה

דברי הגמרא

איתא במשנה (סוכה ט:): "העושה סוכתו תחת האילן – כאילו עשאה בתוך הבית. סוכה על גבי סוכה – העליונה כשרה והתחתונה פסולה".

רבא, מבאר שסוכה שתחת האילן פסולה רק כאשר צל האילן מרובה מחמתו – דומיא דבית. אך כאשר חמת האילן מרובה מצלתו, הסוכה כשרה.

הגמרא מקשה על דברי רבא: מה מועילים דבריו שהעמיד את המשנה רק באילן שצלתו מרובה, הרי גם אם חמתו מרובה מצלתו, יש לפסול את הסוכה, שהרי הסכך הפסול (האילן) מצטרף לסכך הכשר (הסוכה) ופוסלו! לפיכך מעמידה הגמ' את דברי רבא ב'שחבטן'. מבאר רש"י: שהשפיל את ענפי האילן ועירבן עם ענפי הסכך. בצורה זו, ענפי האילן המועטים (שהרי חמתם מרובה) בטלים בענפי הסכך הכשרים.

נמצאנו למדים שיש שני פסולים בסוגייתנו. הפסול הראשון הוא פסול 'סוכה שתחת האילן' עליו מדברת המשנה. פסול זה הוא רק כאשר צל האילן מרובה מחמתו (ולא יועיל לפסול זה היתר 'חבטן'). הפסול השני הוא גם באילן שחמתו מרובה מצלתו, אלא שניתן להתיר את סוכה זו ע"י חבטת הענפים וביטולן בסכך הכשר.

שיטת הראשונים המרכזית

ראשונים רבים נקטו להלכה את גמרא זו כפשטה: כאשר צל האילן מרובה, הסוכה פסולה בכל עניין. וכאשר צל האילן מועט מחמתו, יש לחבוט את ענפי האילן ובכך הסוכה כשרה. בין ראשונים אלו נמנים הראב"ד (ב. בדברי הרי"ף), הראב"ה בשם הריב"א (סוכה, תריג), הרמב"ן (ט:), הריטב"א (ט: בדפי הרי"ף) ועוד. וז"ל הר"ן הנ"ל (ד: בדפי הרי"ף): "העושה סוכתו תחת האילן כאילו עשאה בתוך הבית... ואפילו היא מסוככת כהלכתה שצלתה מרובה מחמתה מעצמה בלא צירוף דאילן אפ"ה פסולה...".

(* להלן אתייחס בעיקר לשיטות רש"י והרמב"ם. דברים אלו הם חלק מסיכום הסוגיה בה עסקתי גם בשיטות ראשונים נוספות (שחלקם מובא בהקדמה כרקע לסוגיה). משיקולים שונים בחרתי לא להיכנס כאן לכל שיטות הראשונים אלא רק לשיטות רש"י והרמב"ם, בהן יש הערות חשובות בהבנת הסוגיה לענ"ד.

את שיטתם זו הביאו הטור (תרכו, א) והשו"ע (שם) [מלבד מה שהביאו את שיטת רש"י בה נדון להלן].

ב. הערות בשיטת רש"י

החילוק בין שיטת רש"י לסיעת הראשונים דלעיל

בראשונים דלעיל מבואר בדין 'קמצטרף סכך פסול בהדי סכך כשר', שאין חילוק בין אם צל הסוכה מרובה מחמתו ובין אם הוא מועט. ובכל מקרה, אם הוא לא יחבוט את ענפי האילן – ענפיו יפסלו את הסוכה. לעומתם, רש"י לכאורה מחלק, ומעמיד את דברי הגמ' רק במקרה שחמת הסוכה מרובה מצלתה (ט: ד"ה 'הא קא מצטרף סכך פסול' ובד"ה 'הא קמצטרף'). כלומר, לדעת רש"י אם הסוכה עשויה כהלכתה, וצלתה מרובה מחמתה, אם היא תחת אילן שצלו מועט – הוא אינו פוסל אותה. ומה שאמרה הגמ' שהאילן פוסל, זה רק כאשר הסוכה אינה כשרה מצד עצמה, אלא רק בעזרת ענפי האילן, שמשלימים את צל הסוכה להיות מרובה מחמתה. גם שיטה זו נפסקה בטור ובשו"ע (ואף הובאה כ'סתם' בשו"ע).

סתירה לכאורה בדעת רש"י

מדברי רש"י הנ"ל עולה שהסכך הפסול אינו פוסל את הסוכה, כאשר הסוכה מסוככת כהלכתה (צלתה מרובה מחמתה). אך לכאורה יש להקשות על כך; דבריו בדין זה אינם עולים בקנה אחד עם דבריו בדין סוכה שתחת הסוכה (י: ד"ה 'תחתונה כשרה ועליונה פסולה' ו-'מ"ד ניגור'). שם הוא כתב, וז"ל: "אי עליונה למעלה מעשרים – אף תחתונה פסולה, משום דמצטרף סכך פסול בהדי כשר...". כלומר, אם הסוכה העליונה פסולה (גבוהה מעשרים אמה), גם אם חמתה מרובה מצלתה – היא פוסלת את הסוכה התחתונה, מדין 'סכך פסול המצטרף לסכך כשר'. בדברים אלו יש סתירה ברורה ביחס לשאלה האם סכך פסול (שחמתו מרובה מצלתו), פוסל סוכה כשרה (שצלתה מרובה מחמתה)? בסוגיית סוכה שתחת האילן כתב רש"י שהוא אינו פוסל, אך בסוגיית סוכה שתחת הסוכה הוא כתב שכן.

תירוץ ההגהות מיימוניות

על סתירה זו עמד כבר ההגהות מיימוניות (שופר וסוכה ולולב ה, יב), ותירץ: "ומתוך לשון רש"י משמע דאם הסוכה צלתה מרובה מחמתה כשרה אפילו אם האילן מיצל כנגד סכך הסוכה ואפילו לא חבטן, אבל לקמן חזר בו בפירוש, דגרסינן... אלמא אפילו כשהתחתונה צלתה מרובה מחמתה אם העליונה למעלה מעשרים פסולה". וכ"כ כבר הראב"ה (סוכה, תריג).

כלומר, לדעת ההגה"מ והראב"ה רש"י בסוגיית סוכה שתחת הסוכה, חזר בו מדבריו בסוגיית סוכה שתחת האילן. למסקנת שיטתו, סכך פסול שחמתו מרובה פסול סוכה כשרה, אא"כ חבט את ענפי האילן וביטלן בסכך הכשר.

קושיות על תירוץ ההגה"מ והראב"ה

אך דבריהם נראים קשים: ראשית, האמירה שרש"י (וכן כל ראשון אחר) חזר בו קשה כשלעצמה, ולכאורה אין לומר אותה אלא כמפלט אחרון¹. שנית, בדבריו בין סוגיית סוכה שתחת האילן לסוגיית סוכה שתחת הסוכה, כתב רש"י שיש לבחור גרסה מסוימת בגמ' ולדחות גרסה אחרת (בסוף ט: ד"ה 'הכי גרסינן'). הנפק"מ בין הגרסאות ביניהן מכריע רש"י היא בשאלה 'האם יש לפסול את הסוכה התחתונה (שצלתה מרובה), כאשר העליונה חמתה מרובה והיא גבוהה מעשרים אמה?'. כלומר, כבר כאשר כתב רש"י את המילים 'הכי גרסינן' כוונתו היתה לאפוקי מהגרסה שמכשירה סוכה זו. דבריו הללו נמצאים כשלושה דיבורים מתחילים לאחר ד"ה 'הא קמצטרף'. במרחק כה קצר בתוך פירושו, לא מסתבר לומר שחזר בו. שלישית, כאמור, רש"י בחר בגרסה שלפנינו, כאשר הגרסה שהוא דחה תואמת את שיטתו בסוגיית 'סוכה שתחת האילן'. אילו היתה לפניו רק הגרסה דידן, היה ניתן לומר שהוא חזר בו בלית ברירה לאור הגרסה שלפניו. אך לאחר שאנו יודעים שהיתה לפניו גרסה התואמת את שיטתו בדין 'סוכה שתחת האילן', מה גרם לו לחזור בו? אם הוא סבר בתחילה כדבריו בסוגיה הראשונה, מדוע לא בחר בגרסה השניה, התואמת את דבריו²? רביעית, יש לעמוד על כך שהטור והשו"ע פסקו את שיטת רש"י הזו (כנ"ל), וממילא משמע שהם לא סברו שרש"י חזר בו³.

קושיית המאמר מרדכי ושיטתו בתירוץ רש"י

המאמר מביא קושיה נוספת על דברי ההגה"מ. בדבריו (תרכח, ב) הוא מאריך לבאר שהסתירה בדברי רש"י קיימת גם בתוס' (ט: ד"ה הא), ואת דברי ההגה"מ ניתן אולי לומר בשיטת רש"י אך לא בשיטת התוס' (שהרי לא מסתבר שגם הם חזרו בהם, וזאת בתוך ד"ה אחד).

לפיכך דרך אחרת היתה עמו, ובכיוון שונה הוא מנסה לתרץ את שיטת רש"י. לתירוץ, כאשר רש"י כתב שהסוכה התחתונה 'צלתה מרובה מחמתה', כוונתו היא שכך הוא יחד עם צל העליונה, אך מצד עצמה (ללא העליונה) – חמתה מרובה מצלתה. ע"פ הבנה זו, הדין ב'סוכה

(א). דווקא מפני שתירוץ זה של 'חזר בו' יכול לתרץ קושיות רבות, יש להשאיר אותו כמפלט אחרון. שהרי אם נשתמש בו בכל פעם שניתן, בוודאי נתרץ זאת גם כאשר תירוץ זה אינו נכון, ויש לתרץ תירוץ אחר. בנוסף, שתי הקושיות הבאות, מחזקות את הקושי לומר שרש"י חזר בו.

(ב). יתכן שיש לדחות את קושיה זו האחרונה בפשיטות. ע"פ הגרסאות הקיימות לפנינו היום המקבילות לגרסה אותה דחה רש"י, נראה שהגרסה קשה בפני עצמה. שהרי אם נגרוס 'וכגון דקיימא עליונה למעלה מעשרים', לא מובן מדוע הגמ' אומרת בהמשך 'מהו דתימא ניגור דילמא מצטרף...'. שהרי אם מדובר בוודאות בסוכה מעל עשרים, מה הכוונה 'ניגור דילמא'? איזה חשש קיים כאן? מהו ה'דילמא', ומפני איזה מקרה יש לחשוש ולגזור? לעומ'ז בגרסה דידן, יש הו"א לגזור מתחת לעשרים אטו מעל עשרים, וממילא גרסתנו מסתברת ומסתדרת יותר.

(ג). ודאי שאין זו קושיה על ההגה"מ והראב"ה, אך עדיין נותר להבין כיצד תרצו הטור והשו"ע את סתירה זו בדעת רש"י.

שתחת הסוכה' זהה לדין 'סוכה תחת האילן', ובשניהם כאשר הסוכה מצד עצמה כשרה, אין הסכך הפסול (שחמתו מרובה) פוסל אותה. ע"פ סברת המאמ"ר, ע"מ לדעת האם צל הסוכה מרובה או שמא חמתה מרובה, יש לבחון את קרקע הסוכה ולאמוד (בשונה מההבנה הקודמת, על פיה יש לבחון את הסכך עצמו ולא את הצל שלו שבקרקע). כאשר בוחנים את צל הסכך שבקרקע, על כרחינו סכך העליונה מצטרף בהדי סכך התחתונה^ד.

קושיות על דברי המאמ"ר

ראשית, רש"י אומר את דבריו בסוגיית 'סוכה שתחת הסוכה' על דברי רבי ירמיה. רבי ירמיה מונה ארבע אפשרויות שונות של פסול וכשרות בסוגיה זו. כאשר מתבוננים בדברי רבי ירמיה, ניכר שלא בכולן ניתן להכניס את חידושו של המאמ"ר; במקרה הראשון עליו מדבר רבי ירמיה, הסוכה התחתונה חמתה מרובה מצלתה והסוכה העליונה צלתה מרובה מחמתה. אפשרות זו אינה מובנת ע"פ המאמ"ר; אם יש לבחון את הקרקע ע"מ להכריע אם צל התחתונה מרובה או חמתה, מקרה זה בלתי אפשרי! שהרי אם העליונה צלתה מרובה מחמתה כ"ש שהתחתונה צלתה מרובה מחמתה (שהרי יש לצרף אליה את צל העליונה)^ה!

שנית, גם מתוך דברי רש"י עצמו מוכח שלא כהמאמ"ר. האפשרות השלישית שמביא רבי ירמיה (ט:ג) היא כאשר הסוכה התחתונה צלתה מרובה והעליונה חמתה מרובה (ושתיהן מתחת לעשרים אמה). במקרה זה התחתונה כשרה והעליונה פסולה. רש"י (י: סוד"ה 'תחתונה כשרה') כתב לגבי אפשרות זו, שאם הסוכה העליונה צלתה מרובה מחמתה, התחתונה תיפסל מדין 'סוכה תחת הסוכה'. דבריו הללו אינם מסתדרים עם דברי המאמ"ר! שהרי לשיטתו, אליבא דאמת הסוכה התחתונה 'חמתה מרובה מצלתה', ומה שכתוב ש'צלתה מרובה' זה רק מחמת סוכה העליונה שמצטרפת אליה. ממילא במקרה זה, גם כאשר העליונה חמתה מרובה, היא אינה פוסלת את התחתונה. אדרבא, מקרה זה הוא המקרה הראשון של רבי ירמיה, בו שתי הסוכות כשרות (שהתחתונה חמתה מרובה והעליונה צלתה מרובה, ושתיהן מתחת לעשרים אמה).

קושיות הקרבן נתנאל והפני יהושע על שיטת המאמ"ר

ע"ג קושיות אלו, יש קושיות נוספות שמקשים הקרבן נתנאל והפני יהושע. קושייתו של הקרבן נתנאל על האפשרות שמעלה המאמ"ר היא מלשונו של רש"י, האומר שהגמ' מדברת על מקרה שגם הסוכה העליונה נמוכה מעשרים, והיתה הו"א לחשוש ולגזור סוכה מתחת לעשרים אטו סוכה מעל עשרים. בתוך ביאורו על הגמ' כתב רש"י "מדחזי לעליון... סבר כמאן דליתיה הוא". כלומר, האדם אינו מייחס חשיבות לסכך עליון הפסול, ולפיכך יש חשש שסכך פסול זה יהיה למעלה מעשרים ולא אדעתיה. ולכאורה ע"פ דברי המאמ"ר אין זה מובן; כיצד ניתן לומר

(ד). שיטה זו היא בעצם שיטת התוס' (ט: ד"ה 'הא'). א"כ, את הקושיה הראשונה דלהלן על המאמ"ר יש להקשות גם על התוס'. (ה). ניתן לנסות ולתרוץ שיש לחלק בתוך דברי רבי ירמיה. שבחלק מדבריו יש להגדיר שצל הסוכה העליונה מצטרף לצל התחתונה, ובחלק מהמקרים אין לצרף את הצל. חילוק זה קשה מצד עצמו, בפרט שאין בדברי רבי ירמיה רמז באלו מקרים כוונתו לצרף ובאלו לא.

שהאדם 'סבר כמאן דליתיה' לסכך פסול זה, אם סכך זה הוא שמשלים את צל הסוכה להיות לרוב?

עוד תמה הפני יהושע על כך שהגמ' הקדימה ואמרה שהתחתונה צלחה מרובה עוד לפני שהזכירה את צל העליונה. ומשמע שצלחה של התחתונה מרובה מחמתה באופן עצמי, וללא קשר לצל העליונה.

תירוץ הפני יהושע והקרבת נתנאל

לפיכך מתרצים הפני יהושע (י:) והקרבת נתנאל (על הרא"ש (א, טו), אות ק) את דברי רש"י באופן אחר. לדידם⁽¹⁾, הסכך הפסול פוסל את הסכך הכשר שמתחתיו בדיוק, וממילא סכך כשר זה כמאן דליתיה. אם כן איפוא, למרות שהסוכה התחתונה 'צלחה מרובה מחמתה' אליבא דאמת, מבחינה הלכתית כל חלק בסכך שיש מעליו סכך פסול הוא כמאן דליתיה, ולכן אנו מחשיבים את הסוכה התחתונה כאילו חמתה מרובה (והסכך הכשר שיש מעליו בשווה סכך פסול, נחשב כאויר).

ע"פ תירוצם, גם בסוגיית 'סוכה שתחת האילן' וגם בסוגיית 'סוכה שתחת הסוכה', המציאות היא שהסוכה התחתונה 'צלחה מרובה' מבחינת המציאות, אך מבחינה הלכתית אין אנו מחשיבים את הסכך שיש כנגדו סכך פסול. ומה שכתב רש"י (בד"ה 'הא קא מצטרף סכך פסול') שהסכך הפסול מצטרף 'להשלים' לסכך הכשר, כוונתו שהואיל והסכך הכשר שכנגד הפסול הוא כאילו אינו, הסכך הפסול מחליפו ומצטרף ליתר הסכך הכשר.

קושיות על תירוצם

אך לכאורה יש להקשות על דבריהם כמה קושיות. ראשית, לפי הבנתם דברי רש"י הללו חסרים ביותר. מניין צריך להבין הקורא שכאשר רש"י כתב ש"מהני צל האילן לצל הסכך להשלים צלחה של סוכה", כוונתו לכל התהליך המובא בדבריהם, שהסכך הפסול מבטל את הסכך הכשר שכנגדו וממילא הסכך הפסול הוא זה שמצטרף ליתר הסכך הכשר? שנית, בדברים אחרים שכתב רש"י, דבריהם לכאורה קשים עוד יותר. שלאחר מכן (בד"ה 'הא קא מצטרף') כתב שצל האילן "מרבה הוא את הצל [הכשר]", וצריך להיות צלחה מרובה מחמתה לבד מזה". והנה מוכח מדבריו שללא צל האילן, אין צל הסוכה מרובה. שלישית, יש להקשות קצת מדברי רש"י נוספים. שכתב (י: ד"ה 'תחתונה כשרה ועליונה פסולה היכי דמי...') שאם הסוכה העליונה למעלה מעשרים אמה, היא פוסלת את התחתונה, "אבל אי קאי בתוך עשרים ליצטרף!". כלומר, מתוך לשונו משמע שלא איכפת לן אם הסכך העליון יצטרף (כאשר חמתו מרובה והוא מתחת לעשרים אמה), אך ע"פ דבריהם, אין זה מדויק לומר שלא איכפת לן, שהרי לשיטתם אנו מוכרחים לצרף את הסכך העליון, שהרי בלעדיו הסוכה התחתונה אינה כשרה (חמתה מרובה)! רביעית, יש להקשות עוד, מהברייתא המביאה את מקור הלימוד של סוכה תחת הסוכה (ט:). ברייתא זו לומדת

(1). הבנה זו מופיעה בחלק מסייעת הראשונים המובאת בהקדמה.

מהמילים "בסכת תשבו" שאין לישיב "בסוכה שתחת הסוכה, ולא בסוכה שתחת האילן, ולא בסוכה שבתוך הבית", ומשמע שבכולם מדובר באותו פסול. אך לכאורה ע"פ דבריהם יש כאן שני פסולים שונים; בדינים 'סוכה שתחת האילן' ו'סוכה שבתוך הבית', הפסול הוא מכך שהסכך הפסול מצטרף לסכך הכשר. דין זה הוא דין בסיסי ופשוט יותר מאשר דין 'סוכה שתחת הסוכה', מקורו מסברא והגמ' אינה מצריכה לו פסוק. לעומתו, בדין 'סוכה שתחת הסוכה' מתחדש דין אחר, שהוא מחודש ולכן הוא נלמד מהפס' – שאפילו אם הסכך העליון כשר – הוא פוסל את הסוכה התחתונה^ז.

תירוץ השפת אמת

גם השפת אמת נדרש לקושיה זו, והשיב עליה בדרך אחרת. לשיטתו יש לחלק בין סוגיית 'סוכה שתחת האילן' לסוגיית 'סוכה שתחת הסוכה'. בזו האחרונה יש שתי סוכות, כאשר כל אחת מהן בפני עצמה עומדת לסיכוך. במקרה זה, בו הסוכה העליונה חולקת רשות לעצמה, מתחדש שהסכך העליון פוסל את הסוכה התחתונה. כאשר אנו דנים במעמדה ההלכתי של הסוכה התחתונה, לא ניתן להתעלם מהסוכה העליונה, שנועדה גם היא לסיכוך. לעומתו בדין סוכה שתחת האילן, כאשר צל הסוכה מרובה, ואין לי כל צורך (הלכתי) באילן^ח, ניתן להחשיב אותו כמאן דליתיה. ממילא יש להבין שמה שאמרה הגמ' שאילן פוסל את הסוכה, הוא רק כאשר יש צורך הלכתי באילן. כלומר, כאשר צל האילן משלים לרבות את צל הסכך, להיות לרוב צל ומיעוט חמה.

שאלות על הכנת השפת אמת

תירוצו של השפת אמת נראה דבר נאה ומתקבל, אך גם על דבריו של לשאול. השפת אמת מצא סברא לחילוק בין דין 'סוכה שתחת האילן' לדין 'סוכה שתחת הסוכה'. סברא זו נראית נכונה בדיעבד, לאחר שנראה שרש"י עצמו עשה החילוק הזה. אך על פניו, לא מובן מדוע סברא זו כ"כ משמעותית, שהיא תגרום לרש"י לכתחילה לעשות אוקימתא בסוגיית סוכה שתחת

ז. ניתן היה לתרץ את קושיה זו האחרונה כדלהלן: הברייתא אינה דורשת רק את המילים "בסכת תשבו" אלא את כל הפעמים בתורה שמופיעה הישיבה בסוכה ("בסכת תשבו... ישבו בסכת... בסכות הושבת" (ויקרא כג, מב-מג). הפעם הראשונה מחדשת שיש לשבת דווקא בסוכה ולא בסוכה שבתוך הבית. הפעם השניה מלמדת שגם כאשר הסוכה היא תחת האילן היא פסולה, למרות שהסוכה היא בחוץ ולא בתוך הבית, ולמרות שמדובר בדבר שגידולו מן הקרקע. הפעם השלישית מלמדת שאפילו בסוכה שתחת הסוכה, למרות שהסכך העליון כשר לחלוטין – אין לשבת בסוכה התחתונה. מביאור זה לדברי הברייתא (שמעתי אותו או דומה לו מרה"י, הרב אריאל פרג'ון) עולה שאכן יש חילוק בין פסול 'סוכה שתחת האילן' לפסול 'סוכה שתחת הסוכה' ובכך כביכול מתורצת הקושיה. אך יש לדחות את תירוץ זה: כאמור, פסול 'קמצטרף' אינו נלמד מהפסוקים כלל אלא מסברא. לעומתו פסול 'סוכה שתחת האילן', גם ע"פ ההסבר הנ"ל, נלמד מפסוק, וממילא אין מדובר באותו פסול.

עוד ניתן לתרץ, מדברי הגמ' שאיה"נ שסוכה שתחת האילן פסולה מדין 'קמצטרף' (בין בחמתה מרובה ובין בצלתה מרובה), ומה שהתחדש במשנה ובברייתא שסוכה שתחת האילן פסולה מדין "בסכת תשבו" הוא רק ב'שחבתן' (כלומר, כשצל האילן מרובה). אך גם על תירוץ זה קשה, והוא יכול לתרץ רק את המקרה של סוכה שתחת האילן, אך לא את סוכה שבתוך הבית (שלא שייך שם 'חבתן').

ח. כלומר, אף אם האילן מוסיף צל ויש בכך נוחות, כי הסוכה כבר כשרה מצד עצמה ואינה זקוקה לו להשלים לרוב צל.

האילן (שהסוגיה עוסקת רק בסוכה שחמתה מרובה), ולבחור בגרסה ספציפית בסוגיית 'סוכה שתחת הסוכה'^ט. ע"מ לחדד את שאלה זו יש לציין לסברא הפוכה המופיעה בתוס' (ד"ה הא); לדידם, דין 'סוכה שתחת האילן' חמור יותר מדין 'סוכה שתחת הסוכה', שהרי צל האילן נובע מסכך פסול. לעומ"ז, בסוגיית 'סוכה שתחת הסוכה' אמנם הסכך נמצא במקום פסול (מעל עשרים אמה), אך סו"ס מדובר בסכך כשר. יתרה מזו, נראה שרש"י אמר את דבריו ממש בסתמא, וכביכול הניח שנבין כ"כ בפשטות את חילוקו של השפת אמת (והראיה שחילוק זה לא כ"כ פשוט היא התירוץ האחרים, הרבים והשונים).

שאלות על שיטת רש"י עצמה

ולאחר כל זאת יש לשאול גם על דברי רש"י עצמו: ראשית, לפירושו סו"ס יוצא שהביטוי 'קא מצטרף סכך פסול להדי סכך כשר' מתפרש בשני פירושים שונים. ביטוי זה, המופיע פעמיים בסוגיית סוכה שתחת האילן, מתפרש שם שהסכך הפסול מצטרף להשלים לסכך הכשר. אך בסוגיית סוכה שתחת הסוכה פירוש ביטוי זה משתנה, ופירושו הוא שאף אם אינו משלים לסכך אלא די בכך שהוא מצל ביחד איתו – הוא פוסל את הסכך הכשר. כיצד ביטוי אחד, המופיע בשתי סוגיות צמודות, מתפרש בשני פירושים שונים? שנית, מלבד האוקימתא שעושה רש"י בכך שהוא סובר שסוגיית 'סוכה שתחת האילן' אינה עוסקת בסוכה שצלתה מרובה, עליו לעשות אוקימתא נוספת. לדידה יש לומר גם שענפי הסוכה מרובים מענפי האילן (למרות ששניהם 'חמתם מרובה מצלתם'). זאת, מפני שהיתר 'חבטן' הוא רק כאשר ענפי האילן בטלים ברוב הסכך הכשר^ט. שלישי, יש לשאול על רש"י מפשט לשון המשנה: כשם שדייק הר"ן (ד: מדפי הרי"ף), פשט הביטוי 'העושה סוכתו' מורה על כך שהסוכה כשרה, כלומר, צלתה מרובה מחמתה, ולא כפירוש רש"י. היה ניתן לתרץ ולומר שלפי רש"י הכוונה היא שהסוכה נעשית 'צלתה מרובה' יחד עם האילן, ורק בזכות האילן היא נעשית סוכה. אך לכאורה גם תירוץ זה דחוק בפשט לשון המשנה.

תוספת ביאור בדעת רש"י

ונראה להוסיף ולבאר את שיטת רש"י ע"ג דברי השפת אמת, ולקרב בכך את יישוב הקושיות על רש"י. לענ"ד נראה לומר שהוקשתה לרש"י קושיה בפשט הגמ': כאשר הסוכה מסוככת כהלכתה (צלתה מרובה), ואין צורך בענפי האילן, מדוע מביאה הגמ' פתרון כ"כ רחוק מהדעת – לכופף את כל ענפי האילן ולהצמידם לסכך? היה לגמרא להביא אפשרות הרבה יותר פשוטה – קציצת ענפי האילן^ט. ומכאן משמע, שהיה פשוט לגמ' שבעל הסוכה מעוניין בענפי האילן! הטעם לכך שהוא עושה את סוכתו תחת האילן, היא מפני שהוא מעוניין בצל האילן

ט. אא"כ נאמר כדלעיל (בהערה על הקושיה השלישית על ההגה"מ), שהטעם שרש"י בחר את גרסה זו הוא מפני שהגרסא/ות האחרות שהיו לפני רש"י, נחשבו משובשות מבחינתו.

י. לשיטת הראב"ד ודעימיה שהובאה לעיל בהקדמה, שאלה זו מתורצת בפשטות. לדידם, צל הסוכה מרובה מחמתו (שהרי הם אינם עושים אוקימתא בגמ' כרש"י). ממילא אם צל האילן מועט מחמתו (כדברי הגמ'), ודאי שצל הסוכה מרובה מצל האילן, והוא מבטלו ב'שחבטן'.

שיסייע לצל סוכתו. ממילא מוכח שאין מדובר בסוכה שצלתה מרובה, אלא דווקא בסוכה שחמתה מרובה, וצל האילן משלים את צל הסוכה להיות לרוב. לפיכך, הפתרון של הגמ' הוא שבעל הסוכה יחבוט ויכפוף את ענפי האילן להתבטל בענפי סוכתו, ובכך הם ישלימו את צל הסוכה – בהיתר. סיוע להבנה זו נמצא במשנה הנוספת אליה מתייחסת הגמ' בנידון זה, האומרת שדין דומה יהיה במקרה שבעל הסוכה הדלה ע"ג הסוכה ענפי גפן וכד'. ומשמע גם במשנה זו שענפי הגפן אינם נפרדים לחלוטין מהסוכה, ומטרתם להשלים לצל הסוכה. ע"כ מלמדת הגמ' שיש לדאוג שענפי הגפן יהיו מעורבים ממש עם ענפי הסכך ע"מ שהם יתבטלו בסכך.

מסקנת דברי רש"י

הגמרא מדברת דווקא על אילן שענפים סוככים את הסוכה ע"מ להשלים לצל הסוכה, ולא באילן שנמצא רחוק מעליה (ואינו מיועד להצל על הסוכה). לפיכך אם הסוכה כשרה (צלתה מרובה) אין האילן פוסל אותה. לעומ"ו, בסוגיית 'סוכה שתחת הסוכה', ודאי הסוכה העליונה מרוחקת ומוגדרת כסוכה נפרדת, והיא לא באה להשלים את צל הסוכה התחתונה. לפיכך צל הסוכה העליונה הפסול (מעל עשרים אמה) יפסול את הסוכה התחתונה גם כאשר צל הסוכה התחתונה מרובה מחמתה, וצל העליונה מועט.

ג. הערות בדעת הרמב"ם

כאמור לעיל, רבא עושה אוקימתא על המשנה, שפסול סוכה שתחת האילן מדבר רק על אילן שצלתו מרובה מחמתו. בגמרא מתחדש שגם באילן שחמתו מרובה יש פסול ('קמצטרף'), אלא שניתן להכשיר סוכה זו ע"י שיחבוט את ענפי האילן על הסוכה, ובכך הם יתבטלו אליה.

קושיה בשיטת הרמב"ם

כאשר מנסים לקשר בין דברי הגמ' הללו לבין דברי הרמב"ם נתקלים בכמה קשיים. הרמב"ם (ה, יב) מביא את לשון המשנה במדויק, וכאילו הגמ' לא עשתה שינויים בהבנתה, וז"ל: "העושה סוכתו תחת האילן כאילו עשאה בתוך הבית". שאלה זו קיימת גם על דבריו בפירוש המשנה (א, ב), שם הוא אינו רואה לנכון לבאר כלל את סוגיית 'סוכה שתחת האילן', וכביכול יש להבין את המשנה כפשטה וללא דברי רבא². ויש להבין בשיטתו, מדוע הוא

(יא). היה ניתן לומר שהגמ' לא הייתה יכולה להביא את זה כתירוץ במקום התירוץ 'בשחבטן', שהרי אנו עוסקים במקרה בו חמתו של האילן מרובה מצלתו, ובמקרה של 'קצצן', לא נשאר ענפי אילן כלל (והגמ' מעוניינת שהדיון ימשיך להיות באילן שחמתו מרובה ולא באילן קצוץ). אך יש להשיב על כך: א. להלן נראה שרבי אברהם בן הרמב"ם סבר ש'חבטן' היינו 'קצצן'. וגם אם רש"י אינו מסכים ש'חבטן' היינו 'קצצן', סו"ס עדיין משמע שניתן לבאר את הגמ' באופן של 'קצצן' (ונותרת השאלה מדוע הגמ' לא תירצה כך). ב. גם ללא תירוץ זה האחרון, עדיין יש בתירוץ 'חבטן' דוחק מסוים מצד המציאות, שמכריח לומר שבעל הסוכה מעוניין בענפי האילן וכדלהלן.

(יב). קושיה זו קיימת גם על הרי"ף, שכל סוגיית 'סוכה שתחת האילן' וסוגיית 'סוכה שתחת הסוכה' אינן מופיעות אצלו (מלבד המשנה עצמה).

לא הביא את האוקימתא של רבא? ומדוע הוא לא התייחס לפסול 'קמצטרף' או להיתר 'חבטן'?

קושיה נוספת ממשנת 'הדלה עליה'

עוד יש להקשות על דבריו מדברי המשנה לקמן, שגם בה יש פער בין לשונה ובין פסקו של הרמב"ם. וזה לשון המשנה (א, ד): "הדלה עליה את הגפן ואת הדלעת ואת הקיסוס וסיכך על גבה פסולה ואם היה סיכוך הרבה מהן או שקצצן כשרה".

כלומר, ע"מ להכשיר מקרה בו האדם הדלה את ענפי האילנות צריך להתקיים אחד מהשנים: או שהסיכוך הכשר רב על הפסול (ומבטלו), או שהוא קוצץ את ענפי האילנות. לעומת דברי המשנה, הרמב"ם מביא תנאים שונים (שם): "הדלה עליה עלי האילנות ובדיהן וסיכך על גבן ואחר כך קצצן, אם היה הסיכוך הרבה מהן כשרה, ואם לא היה הסיכוך שהיה כשר מתחלתו הרבה מהן צריך לנענע אותן אחר קציצתן כדי שתהיה עשויה לשם סוכה".

כלומר, הרמב"ם מוסיף תנאי נוסף לכל אפשרות. על האפשרות שהמשנה הביאה לבטל את האילן בסכך מרובה, מוסיף הרמב"ם תנאי שיקצוץ את ענפי האילן. ועל האפשרות לקצוץ מוסיף הרמב"ם תנאי, שיש לנענע. גם כאן, את הפירוש הזה בדברי המשנה כתב הרמב"ם גם במשנה תורה וגם בפירוש המשנה.

קושיות נוספות מהלכה יג

אך אולי הקושיה הגדולה ביותר היא מדבריו בהלכה שלאחר מכן, וז"ל (שם, יג): "עירב דבר שמסככין בו בדבר שאין מסככין בו וסיכך בשניהם אף על פי שהכשר יתר על הפסול פסולה...". ולכאורה יש לתמוה: לא די שלא הביא (במשנת ובפיה"מ) את היתר 'חבטן' המובא בגמ', אלא שכאן הוא ממש פוסל מקרה זה! עוד יש להקשות קושיה רביעית בדברי הרמב"ם על היחס בין דבריו בהלכה זו להלכה הקודמת; בהלכה הקודמת כתב שאם היה סיכוך הרבה מאותם 'עלי האילנות ובדיהן' כשרה, אע"פ שהם פסולים מדין 'תעשה ולא מן העשוי'. כלומר, סכך פסול בטל ברוב סכך כשר. כיצד דברים אלו מסתדרים עם הכלל בהלכה יג, שסכך כשר אינו מבטל סכך פסול?

תירוץ הראב"ד והמ"מ

הראב"ד בהשגותיו שם, מבין שהרמב"ם פירש פירוש אחר לדין 'חבטן'. לדידיה, פירוש 'חבטן' הוא להפריד את ענפי האילן והסכך הכשר, ולהעמיד כל אחד מהם לחוד, וכדבריו בסוף הלכה יג^(א). ע"פ הבנה זו, מובן מדוע הרמב"ם סבר שכאשר הסככים מעורבים, הסוכה פסולה – שלכך התכוונה הגמ' באומרה 'קא מצטרף סכך פסול להדי סכך כשר'^(ב).

(ג). בתנאי שאין בסכך הפסול ג' טפחים בסוכה קטנה וד' בגדולה. שאם כן הוא פוסל את הסוכה מדין סכך פסול.

הראב"ד עצמו אינו מקבל את דברי הרמב"ם, ואף מקשה עליו מכך שגם בסוגיית סוכה שתחת הסוכה מצאנו את הביטוי 'קא מצטרף סכך פסול בהדי סכך כשר', ושם לא שייך לומר שהסככים מעורבים זה בזה. כהבנת הראב"ד בדעת הרמב"ם הבין גם המגיד משנה.

הבנת הכס"מ ועדות רבי אברהם בן הרמב"ם

לעומתם, הכס"מ מדייק מלשון הרמב"ם בפירוש המשנה, ש"חבטן היינו שקצצן"^{טו}. שהרי הרמב"ם כתב שם שאם לא קצץ את ענפי האילנות "יצטרף סכך כשר לסכך פסול ופסולה", לשון המקבילה ללשון הגמ' בסוגיה דידן. ביחס בין דברי הרמב"ם ללשון המשנה ד'הדלה עליה', ביאר הכס"מ שכוונת המשנה בתנאי של "או שקצצן" היא שקצצן כמשפט, דהיינו קצץ ונענע.

כדבריו, העיד רבי אברהם בן הרמב"ם שזו שיטת אביו"^{טז} (שו"ת ברכת אברהם, כט). ובביאורו את שיטת אביו, ביאר שיש הקבלה בין הסוגיה דידן לסוגיה בדף יא:, שם הגמ' מביאה ברייתא שלשונה זהה ללשון המשנה ד'הדלה עליה', אך מתחילה בלשון "תעשה" – ולא מן העשוי. מכאן אמרו: הדלה עליה...". ומקשה הגמ' מדוע הברייתא פוסלת מציאות של 'הדלה עליה' משום 'תעשה ולא מן העשוי', הרי יש כאן בעיה של סכך מחובר לארץ! ועונה הגמ' שמדובר בשקצצן. ומבאר רבי אברהם, ששאלת הגמ' ותשובתה כאן, מקבילות לשאלת הגמ' דידן (קא מצטרף) ותשובתה ('בשחבטן'). כלומר, קא מצטרף הוא דווקא בסכך פסול (לאפוקי קצצן שאין בו פסול עצמי), וחבטן היינו קצצן – קצצן לשון משנה וחבטן לשון גמרא.

קושיה על הסבר זה בדעת הרמב"ם

אך לכאורה יש לשאול על שיטתם: היכן מצינו ש'חבטה' היא לשון קציצה? ורש"י (ט: ד"ה 'מאי למימרא') העיד ש"כל לשון חבטה שבתלמוד לשון השפלה" ולא לשון תלישה או שליפה"^{יז}.

הבנת רש"י בסוגיית 'הדלה עליה'

ע"מ להבין עוד את דברי הרמב"ם, נתעכב לבאר את דברי הגמרא על משנת 'הדלה עליה'. מיד לאחר המשנה, אומרת הגמרא: "או שקצצן כשרה" ואמר רב: צריך לנענע". מימרא זו מבארת בצורה פשוטה מדוע כאשר המשנה מצריכה קציצה, הרמב"ם מוסיף על כך את הצורך בנענוע.

(יד). ע"פ הבנה זו, ענפי האילן והסכך היו מלכתחילה מעורבים זה בזה ללא חלל ביניהם. ממילא לא ניתן להבין את דין 'חבטן' כשאר הראשונים, אלא יש להבין שהכוונה היא שהוא הפריד והבדיל בין הכשר לפסול.

טו). בפירושו על משנת 'הדלה עליה' (א, ד) ולא על משנת סוכה שתחת האילן (א, ב), שבה כאמור הרמב"ם לא ביאר כלל את נידון דידן.

טז). בתשובה זו נשאל רבי אברהם כמה שאלות בדעת אביו, כאשר השואל מניח שהוא אכן סובר כהבנת הכס"מ. רבי אברהם משיב על השאלות, ומבאר את שיטת אביו בסוגיה. לא נתייחס להלן לשאלות ולתשובות שפחות קשורות לנידון דידן.

יז). ובאמת כל הראשונים (מלבד הר"ה וסיעת הרמב"ם), מסבירים שחבטה היא לשון השפלה.

בנוסף, כאמור לעיל, יש ברייתא המביאה את לשון המשנה ומקשרת אותה לדין 'תעשה ולא מן העשוי'. רש"י בפירושו על ברייתא זו (יא: ד"ה 'וסיכך על גבן פסולה') מדגיש ש"לא גרסינן בברייתא 'אם היה סיכוך הרבה מהן או שקצצן'". כלומר, רש"י אומר שאין לגרוס בברייתא את ההמשך המופיע במשנה זו. משמעות דברי רש"י היא שיש לנתק בין הברייתא למשנה; הברייתא אמנם עוסקת ב'תעשה ולא מן העשוי', אך המשנה עוסקת במחוברין – כפי שנראה בפשט לשונה. כך רש"י כתב גם בפירושו על המשנה עצמה (יא. ד"ה 'פסולה'), שהיא עוסקת בדין 'מחוברין'. טעמו של רש"י לכאורה נובע מהקושיה: הואיל וכתוב בברייתא בפירוש שהיא עוסקת ב'תעשה ולא מן העשוי', מבינה הגמרא שהברייתא מדברת ב'שקצצן' (כלומר, בענפי קצוצים ולא במחברים). אם הברייתא מתכוונת למשנה באמרה "מכאן אמרו", יוצא שגם המשנה עוסקת ב'שקצצן'. דבר זה לא מסתבר, שהרי המשנה בהמשך דבריה אומרת: "אם היה סיכוך הרבה מהן או שקצצן", כלומר, הרישא אינה עוסקת בשקצצן, אלא זו רק אפשרות אחת בסיפא.

קושיות על שיטת רש"י

אך למרות קושיה זו שהכריחה את רש"י להפריד בין הברייתא למשנה, פירושו סובל מדחקים אחרים. ראשית, אין להתעלם מכך שלשון הברייתא זהה לחלוטין ללשון המשנה, והדבר אומר 'דרשני'^(ט). יתרה מזו, הברייתא אומרת 'מכאן אמרו', והיכן אמרו אם לא במשנה זו?^(ט) שלישיית, רש"י הרי מודה שהמדלה מאילנות אלו והיה הסיכוך הכשר מועט מהן, שיש לקצוץ ולנענע (כפי מסקנת הגמ'), והוא אינו חולק אלא כשהסיכוך הכשר מרובה, שלרש"י אין צריך לקצוץ ולרמב"ם צריך לקצוץ אך אין צריך לנענע. כלומר, רש"י צריך לעשות אוקימתא, שהברייתא עוסקת רק בכאשר היה סיכוך מועט, שהרי כאשר הסיכוך מרובה מענפי האילן אין צריך לקצוץ לשיטתו. קושיה זו מתחזקת לאור לשון הברייתא האומרת בסתמא 'הדלה עליה את הגפן... וסיכך על גבן', ואינה טורחת להסביר שדין זה הוא אך ורק כאשר הסיכוך הכשר מועט מענפי האילן.

הבנת הרמב"ם במשנת 'הדלה עליה'

מפני קושיות אלו, סבר הרמב"ם שאין לנתק בין הברייתא למשנה, וכאשר הברייתא כתבה 'מכאן אמרו' היא התכוונה למשנה. אם כן, מוכרחים אפוא לומר שאין לפרש את המשנה כפשטה, כעוסקת ב'מחוברין', אלא יש לפרשה כעוסקת בדין 'תעשה ולא מן העשוי', כעדות הברייתא.

יח. מלבד שבמשנה כתוב 'וסיכך על גבה' ובברייתא 'וסיכך על גבן'. אך גם בכך יש גרסאות שונות (ואף בציטוט המשנה ב-ט: מופיע 'גבן').

ט. דוגמה דומה לכך מופיעה לקמן (יב:): "משנה. חבילי קש וחבילי עצים וחבילי זרדין אין מסככין בהן, וכולן שהתירן – כשרות, וכולן כשרות לדפנות. גמרא... אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מפני מה אמרו 'חבילי קש וחבילי עצים וחבילי זרדין אין מסככין בהן'?...".

ופשוט לכו"ע (גם אליבא דרש"י), שדברי רבי חייא בר אבא חוזרים על המשנה, ומפני כך הוא גם נקט את לשון המשנה. וכך גם בנידון דידן; הברייתא מדברת על המשנה, ולפיכך משתמשת בלשונה. הדברים עדיין אינם מוכרחים, אך עכ"פ יש כאן סיוע גדול לשיטת הרמב"ם דהלן.

לאחר דברי הגמרא שאין אומרים 'קציצתן זו היא עשייתן', ולפיכך צריך לנענע. ולאחר שהבנו שהמשנה עוסקת ב'תעשה ולא מן העשוי', והפסול הוא גם בשקצצן (כדברי הגמרא). יש לפרש את המשנה כך: "הדלה עליה את הגפן ואת הדלעת ואת הקיסוס [וקציצן] – (ע"פ הגמ' ב-יא:)) וסיכך על גבה פסולה. ואם היה סיכוך הרבה מהן או שקצצן [ונענען] – (ע"פ הגמ' ב-יא:)) כשרה".

עתה ניתן לזהות בדברי המשנה את שיטת הרמב"ם: הפסול קיים גם אם קצצן. והכשרות קיימת באחת מהשנים: או כאשר הסכך הכשר מרובה מהסכך הפסול (שאע"פ שהוא קצוץ, הוא פסול מדין 'תעשה ולא מן העשוי'), או שנענע את הסכך הפסול (אחרי שקצץ). הבנה זו, היא שיטת הרמב"ם.²⁰

ישוב הקושיה על הסברו של רבי אברהם

כאשר מתבוננים בסוגיית 'הדלה עליה', נראה שניתן ללמוד ממנה נתון משמעותי נוסף. כאמור, לפי הבנת הרמב"ם הברייתא עוסקת ב'שקצצן' בין אם היה הסכך הכשר מרובה ובין אם היה מועט מענפי האילן. להבנתו, גמ' זו מחדשת שגם אם הסיכוך הכשר היה מרובה, עדיין יש פסול של 'מחוברין ניהו' וניתן להכשיר רק ב'שקצצן!' בגמ' זו מוכח (ע"פ הבנת הרמב"ם) שסכך מחובר אינו מתבטל ברוב סכך כשר – ולא כסוגיה דידן!

ממילא, ע"מ שלא לומר שיש כאן מחלוקת סוגיות, מוכרחים לדחוק את גמ' דידן, ולפרש כדברי רבי אברהם ד"חבטן היינו קצצן²¹.

סיכום שיטת הרמב"ם

לדעת הרמב"ם, עולה מסוגיית 'הדלה עליה' שסכך מחובר אינו בטל בסכך כשר (וכדבריו בהלכה יג). ממילא אין להבין את תירוץ הגמ' 'בשחבטן' כפשוטו, אלא יש לומר שהסכך הפסול בטל ברוב בסכך הכשר רק ב'שקצצן'. הבעייתיות שעדיין קיימת בסכך הפסול למרות קציצתו היא דין 'תעשה ולא מן העשוי', אך בשונה בדין 'מחוברין', סכך זה כן בטל ברוב סכך כשר²².

כ). לאור האמור, מובן כיצד תירץ הרמב"ם את קושיית רש"י. כאמור, לרש"י הוקשה כיצד הגמ' מעמידה בברייתא שמדובר ב'שקצצן', אם במשנה זו רק אפשרות אחת מתוך שתיים (ועוד שבמשנה זו אפשרות להכשיר ואילו בברייתא אפשרות זו עדיין פסולה). ע"פ האמור, נראה שהרמב"ם ישיב על כך שהגמ' כבר העמידה שאין מדובר בקצצן בלבד אלא בקציצה ונענע יחד. ממילא יש לומר שהמשנה עוסקת בקציצה מעלייתא (קציצה ונענע), והגמ' על הברייתא עוסקת בקציצה בלבד.

כא). כמובן, ניתן להעדיף את האפשרות השניה ולומר שיש כאן מחלוקת סוגיות: ע"פ סוגיה דידן מחובר בטל ברוב, וע"פ סוגיית 'הדלה עליה' סכך מחובר אינו בטל. ע"פ הבנה זו, לכאורה יש לבכר את מסקנת סוגיית 'הדלה עליה' שמחובר אינו בטל, שהרי מסקנה זו עולה מדברי הברייתא, בשונה מסוגיה דידן שמסקנתה נובעת מסתמא דגמ'. ולכאורה במחלוקת בין דברי הברייתא לדברי הגמרא, יש לפסוק כהברייתא (ולהבין מחדש גם את סוגיה דידן).

כב). לכאורה הדבר נובע מכך שדין 'תעשה ולא מן העשוי' אינו קאי על כל ענף וענף בסכך אלא על הסוכה בכללותה. ממילא אם רוב הסוכה כשרה, המיעוט הפסול אינו גורע כלל.